

Л.А.Савенок (Херсон)

Коліївщина в історіографії 1920-х років

Не викликає сумніву, що сучасну кризу української історичної науки можна подолати лише на основі критичного засвоєння попередньої історіографічної спадщини. Особливої уваги заслуговують

праці 1920-х років, коли українська історична наука розвивалась в порівняно сприятливих умовах і зробила значний, досі належним чином не оцінений, доробок у вивчення багатьох проблем, й, зокрема, Коліївщини.

Перш за все слід підкреслити, що через політичні реалії 1920-х років історія класової боротьби викликала підвищений інтерес в суспільстві і серед дослідників. В цей період виходило чимало науково-популярних праць відповідної тематики, спрямування яких було агітаційно-пропагандистським, а про наукову вартість годі і говорити. Але вони створили певну морально-психологічну ауру щодо класової боротьби, що відповідним чином впливала і на серйозних вчених (1).

Потрібно також враховувати те, що в 1920-і роки в історичній науці співісували різні школи і наукові напрямки, а офіційно визнаним був марксистський напрям. Тому нерідко вчені, що стояли на інших методологічних засадах, вдавалися до мімікрії (зовнішнього "марксистського оздоблення" своїх праць відповідною фразеологією). Інші дослідники в пошуках теоретичної основи нової концепції історії України потрапили у полон удаваної чіткості положень марксизму. Тому, такі молоді науковці як О.Гермайзе та М.Гарбань в своїх писаннях про гайдамаччину прагнули спертися на "марксистські ідеї" М.Покровського і М.Яворського.

Історики-марксистичні не займалися дослідницькими студіями з Гайдамаччини в цілому і Коліївщини зокрема, обмежувались при написанні узагальнюючих праць міркуваннями соціологічного характеру в дусі ідей М.Покровського про "селянську революцію" і інтереси "торгового капіталу" (2). В кращому випадку вони доповнювали ці схеми національними моментами (3). Їх спроби створити марксистську історію Коліївщини виявилися невдалими і нічим істотним не збагатили історіографію.

Більш плідним був доробок тих вчених, які вивчали Гайдамаччину шляхом залучення нових джерел. Їх думки та спостереження і сьогодні не втратили свого значення. Приміром, харківський історик М.Гарбань пояснював деякі тенденції розвою повстанського руху політичними діями Росії, а саму Гайдамаччину оцінював як революційний "кривавий протест" (4). Вірно дослідник зрозумів і релігійний фактор як форму прояву соціальних і національних прагнень гайдамаків (5). Вивчення матеріалів суду над С.Тихим дозволило В.Євфимовському збагатити уявлення про соціальний

склад повстанців, їх тактику та ідеологію (6). Плідними щодо аналізу впливу Коліївщини на соціально-економічний розвиток Правобережної України виявилися студії О.Барановича над документами маїтків польської шляхти (7).

Симптоматично, що в літературі 1920-х років щодо селянських виступів широко вживався і незвичайний для нас термін "розрухи". Так, цей мотив у діяльності гайдамаків підкреслював М.Суслопаров, довівши переважно люмпенський склад учасників гайдамачини (8).

Цікаві думки, сперті на архівні документи, висловив дніпропетровський дослідник В.Греков. Вони стосувалися ролі запорозького козацтва у Коліївщині. Дослідник кваліфікував Коліївщину як "аграрний рух" запорожців і відзначав антимосковські настрої сіроми. Слушно підмітив автор і намагання запрозької старшини використати Коліївщину в своїх інтересах (і як засіб задовольнити інтереси голоти за рахунок пограбування польської шляхти, і як зняряддя протидії Москві). Розуміла старшина і значення національно-визвольної боротьби в справі збереження автономії Запорозьких Вольностей. Все це обумовило досить лояльне ставлення Коша Запорозького до Коліївщини (90). Разом з тим, вчений дещо перебільшив ефективність політики запорозької старшини щодо повстанського руху. Адже, саме під впливом Коліївщини, як слушно підкреслювала Н.Полонська-Василенко, бунт сіроми на Січі 1768 р. створив реальну загрозу панування запорозької верхівки на Січі (10).

Звичайно, в працях істориків 1920-х років було чимало прогалин, прорахунків, несдоречностей і т.п. Це було пов'язано, крім вищезазначених об'єктивних труднощів, із порівняною новизною проблематики, обмеженою джерельною базою, молодістю значної частини авторів. Але в 1920-і роки на основі вивчення нових джерел було зроблено певний крок в науковому дослідженні Коліївщини в продовж традицій В.Антоновича.

Всі здобутки і прорахунки історіографії 1920-х років досить рельєфно відбилися в працях О.Гермайзе. По-перше, він видав надзвичайно цінний пласт джерел - "Коденську книгу судових справ", в якій вміщено матеріали польської судової комісії по справах учасників Коліївщини (11). По-друге, в своїх працях дослідник використав цілком оригінальну джерельну основу - матеріали російської слідчої комісії по справах гайдамаків та документи київського ге-

нерал-губернатора Ф.М.Войкова (рапорти військових командирів, інструкції з Петербургу щодо ведення гайдамацьких справ) тощо. Нарешті, вчений піддав джерела суворій критиці. Вже цей перелік дозволяє відзначити серйозність внеску О.Гермайзе в історіографію Коліївщини.

Але студії О.Гермайзе слід розглядати лише як більш-менш вправні коментарі знайдених джерел, а всі вміщені в них узагальнення треба віднести до пошуків в дусі модних тоді концепцій економічного детермінізму і вульгарного соціологізму.

До дійсно наукового доробку вченого слід віднести його висновки про відсутність чіткооформленої ідеології Коліївщини, ошуканство політики російського царату щодо повстанців; уточнення деяких деталей початку повстання і взагалі хронології Коліївщини; визначення характеру стосунків між І.Гонтою і М.Залізнякам. О.Гермайзе досить детально змальовує події Умані на основі свідчень самих гайдамаків, не уникаючи "гострих питань" - нестримний розгул повстанців, пияцтво Залізняка і т.д. Нові свідчення подані і про долю М.Залізняка та інших ватажків після арешту їх російською адміністрацією (12). Сам вчений зазначав, що як історик-аналітик Коліївщини він нічим себе не проявив, і вважав своєю заслугою введення до наукового обігу нових джерел та підготовку ґрунту для майбутніх монографічних праць.

Підбиваючи підсумки слід зазначити, що історики 1920-х років не змогли виробити нової концепції Коліївщини і гайдамацького руху в цілому. Але студії О.Гермайзе, М.Горбаня, В.Грекова суттєво збагатили фактичне підґрунття вивчення цієї визначної події в історії українського народу.

1. Див.: *Широцький К.* Коліївщина (Гайдамаччина в 1768 р.). - К., 1918.
2. *Костенко П.* Селянські виступи та війни. - К., 1925. - С.63-69.
3. Див.: *Яворський М.* Коротка історія України. - К., 1923. - С.71-72.
4. *Горбань М.* Гайдамаччина 1750 року // Наукові записки Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. - Харків, 1926. - Ч.2-3. - С.108-112.
5. Там же. - С.67-69.
6. *Євфимовський В.* Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним судом // Україна. - 1925. - Кн.37 - С.108-113.

7. *Баранович С.* Панське господарство в Ключі Володарським за часів Коліївщини // Ювілейний збірник на пошану акад. М.Грушевському. - К., 1928. - Т.1. - С.274-278.
8. *Суслопаров М.* Гайдамаччина в 80-х роках XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - К., 1928. - Кн.18. - С.67.
9. *Греков В.* Запорозький Кіш та Коліївщина // Україна. - 1923. - Кн.4. - С.14-20; Його ж. Бунт сіроми 1768 р. // записки історико-філологічного відділу ВУАН. - К., 1927. - Кн.11. - С.209-241.
10. *Полонська-Василенко Н.* З історії останніх часів Запорозжя // Там же. - К., 1926. - Кн.9. - С.70-71, 85-86.
11. *Коденська книга судових актів* // Український архів. - К., 1931. - Т.П. - 436 с.
12. *Гермайзе О.* Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна. - 1924. - Кн.1-2. - С. 19-31; Його ж. Епізод з Коліївщини 1768 р. // Ювілейний збірник на пошану акад. М.Грушевського. - Т.1. - К., 1928. - С.268-273.